

Абдразакова Г.Ш.

КОГНИТИВДИК ЛИНГВИСТИКА, «КОГНИЦИЯ» ТҮШҮНҮГҮ

Абдразакова Г.Ш.

КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА, ПОНЯТИЕ «КОГНИЦИЯ»

G.Sh. Abdrazakova

COGNITIVE LINGUISTICS, THE NOTION OF «COGNITIA»

УДК: 809.434.1(575.2) (04)

В статье рассматриваются проблемы понятия «когниция» и когнитивной лингвистики.

This article discusses the concept of "cognitia" and cognitive linguistics.

Адам баласынын дүйнө таанымын, дүйнөгө болгон көз карашын, анын билимдерин чагылдырууда тилдин жана тилдик бирдиктердин негизги курал катары аткарган кызматын системалуу изилдөөгө алуу максатында тил менен аң-сезимдин, тил менен ойломдун ортосундагы карым-катышты, байланышты изилдөө когнитивдик лингвистика илимий багыты менен тыгыз байланышкан. Е.С.Кубрякованын концепциясына ылайык, «когнитивдик лингвистика-билимдер жана таанымдар жөнүндөгү, кандайдыр бир түрдө биздин аң-сезимибизге берилген жана менталдык же когнитивдик процесстердин негизин түзгөн, белгилүү бир системага келтирилген жана ойлонуштурулган түрдөгү жыйналган маалыматтарга ылайык адамдардын дүйнөнү кабылдоосунун жана предметтик-таанып билүүчүлүк ишмердигинин натыйжалары жөнүндө илим» (3, 35).

Лингвистикалык теория менен тогошкон эң олуттуу маселелердин бири, – деп жазат өзүнүн китебинде Рэй Джекендофф, – бул тил менен ойломдун өз ара катышы жөнүндөгү маселе. Чынында, бул маселе тил гана биздин ойлонуубузга жардам берет дегенди билдирет деп кошумчалайт ал (6). Белгиленгендей, ой жүгүртүү маселелерин чечүү тикеден тике тилди колдонуу менен байланышкан. Анткени семиотикалык планда алып караганда, маалымат алмашуунун бардык системасынын ичинен эң алгылыктуусу тил болуп эсептелет. Ал маалыматтарды, билимдерди аң-сезимде кабылдоо жана жеткирүү менен гана чектелбестен, ошондой эле индивид аркылуу сырттан кабыл алынган маалыматтарды ой жүгүртүү процесстеринин натыйжасында иштеп чыгат. Башкача айтканда, өзгөчөлөнгөн тилдик фреймдерди жаратат. Мындай маселелерди чечүүдө адамдын аң-сезиминдеги оперативдүү бирдиктер аларды объективдештирүүчү тилдик формалар менен кантип байланышат деген конкреттүү маселер түзүлүшү керектигин аныктоого өбөлгө түзөт.

Жогорудагы маселелерди чечүүдө когнитивдик лингвистика алдыга карай маанилүү кадам таштоо менен, бүгүнкү күндө дүйнөлүк тил илиминде жаш, жаңы илимий тармак катары тынымсыз изилдөөгө алынып отурат.

Ошентип, когнитивдик лингвистиканын негизин тилдин, тилдик бирдиктердин адамдын аң-сезиминдеги топтолгон маалыматтарды объективдештирүүдө материал катары, курал катары колдонулуш мүмкүнчүлүктөрү түзөт. Бул өзгөчөлүктөн алып караганда, тилди бир гана лингвистиканын өзүнө тиешелүү изилдөөнүн объектиси деп айтууга болбойт. В.З.Демьянковдун пикирине ылайык, когнитивдик лингвистика изилдөөлөрдүн көңүл борборунда тил жалпы когнитивдик механизм болуп каралган багыт катары аныкталышы керек (1, 21). Анткени когнитивдик аспектинин ык-амалдары, принциптери, жолдору, жоболору тилдик бирдиктерди бир гана лингвистиканын чегинде кароо мүмкүн эмес экендигин айгинелеп турат. Тилдин когниция менен болгон үзгүлтүксүз байланышын бекемдөө, Кубрякованын билдирүүсү боюнча, негиз салуучу тезис болуп эсептелиши керек (3, 35). Демек, когнитивдик лингвистиканын илим катары ордун толук аныкташ үчүн интралингвистикалык параметрлер менен гана чектелбестен, сөзсүз түрдө башка илимдердин ашташкан чегинде кароого туура келет. Аталган илим адамдын өзүн дүйнөдө жана дүйнөнү өзүндө маанилештирип түшүнүү үчүн шарттуу белгилерге, тилге таянуу менен изилдөө максатын колго алып жаткандыктан, сөзсүз түрдө психология, философия, коммуникация, маданият таанууж.б. илимдердин маалыматтары менен түзмө-түз байланышта каралат. Мындай маселелерди чечүү тикеден-тике тилди пайдалануу менен байланышып, “тил толугу менен когнитивисттердин көңүл борборунда болуп калды” (1, 17-33).

Бул илимий багытта эң негизгиси адамдын таанымына өзгөчө көңүл бурулат. Байкалган таасирлер жөн гана изилденбестен, адамдын аң-сезими аркылуу, менталдык репрезентациялары, символдору, билимдердин негизинде таасирлерди жараткан адамдын стратегиялары аркылуу изилденет. Адамдын тааным дүйнөсү адамдардын ишмердигиндеги кептик ой жүгүртүүнүн негизин

уюштуруучу тилдин активдүү катышуусу менен, кыймылда болгон жүрүм-туруму, ишмердиги менен кошо изилденет. Ошентип, когнитивдик илимдин маанилүү принциптерине өзүнүн ой жүгүртүү ишмердигинде белгилүү бир схемалар, программалар, пландарды жетекчиликке алуу менен маалыматты активдүү кабыл алып жана иштеп чыгуудагы адамдын вербалдуу жана вербалдуу эмес түрдөтүшүнүү, түшүндүрүү иш-аракеттери кирет.

Когнитивдик илимдин өзү адамдын мээсинде менталдык процесстер менен башкарылуучу жалпы принциптер жөнүндөгү илим катары каралат. Когнитивдик илимге бир нече илимдер: психология, маданий антропология, жасалма интеллектти моделдештирүү, философия, нейролимдер ж.б. кирет. Ушундан улам когнитивдик илимди илимдер аралык мүнөзөгө ээ деп атайбыз. Когнитивдик ишмердиктин натыйжасында адамдын дүйнө жөнүндөгү ойлоноусуна жана билимине ылайык көптөгөн маанилердин системасы түзүлөт. «Көпчүлүккө когнитивдик илимдин өзүн адамга ар түрдүү каналдар менен кирип турган маалыматтарды иштеп чыгуу жана билимдерди репрезентациялоо системасы жөнүндө илим катары көрсөткөн аныктамасы кабыл алынат» (3, 35).

Адамдын тажрыйбасын категориялаштырууда таанып билүү ишмердигинин жүрүшүндөгү алынган мазмундуу маалыматтар жана иштелип чыккан натыйжалар өзүнүн баяндоосун тилдик эмес жана тилдик формада билдирген когнитивдик ишмердиги менен байланышат. Тилдик аң-сезим, анын фрагменти болгон сөздүн, сөз айкашынын, сүйлөмдүн, тексттин мааниси адамдардын коомдук тажрыйбаларынын, дүйнө жөнүндөгү билимдеринин түзүлүш формасы, жеке аң-сезимде билимдердин актуалдуу сакталып туруусу жана алардын объективдүүлүккө тартууланыш формасы болуп эсептелет. Кандай гана болбосун, эң алгач «когнитивдик процесстер тил менен байланышат жана процесстердин «тилге айланган», «тил менен чагылдырылган» формасын кабыл алат» (4). Ошентип, когнитивдик лингвистика азыркы антропоцентристтик парадигманын чегиндеги лингвистикалык изилдөөлөрдүн багытын кеңейткен когнитивдик илимдин базасында жаралган.

«Когниция» түшүнүгү – адамдын ойлому, ой жүгүртүүсү жана алар менен байланышкан менталдык процесстер, абалдар изилдөөнүн объектиси катары эсептелген илимий багыт. Ал- билимдер жана таанымдар жөнүндөгү, адамдын ишмердиги аркылуу дүйнөнү кабылдоо жөнүндөгү илим.

«Когниция» түшүнүгүнө ылайык адам маалыматтарды иштеп чыгууну система катары терминдерде, түшүнүктөрдө, алардын ички абалында баяндоо жана түшүндүрүү катары изилдеп үйрө-

нүүсү керек. Бул жагдайлар алгач адамдын өзүндө **жаралып, байкалып жана кабыл алуу, иштеп чыгуу, сактоо**, андан кийин маселелерди рационалдуу чечүү үчүн маалыматтарды даярдоо менен байланышкан. Адам аң-сезиминде маалыматты кабылдоо аркылуу аны ой-жүгүртүү кыймылдары менен байланыштырат да, андан **жаңы ойлорду** жаратат. Ой-жүгүртүүлөр **сезимдик кабылдоо, элестөөлөрдүн калыптанышы, кептик ой-жүгүртүү ишмердиктери** деген үч баскычтын жардамы менен ишке ашат. Кабылдоо бардык адамдар үчүн бирдей: сезүү органдары (кулак, көз, мурун), нерв системалары аркылуу мээге кабар берет да, андан кийин жеткирүү, интерпретациялоо, түшүндүрүү жагдайлары ишке ашышы керек. Эгерде бул процесстин биринчи фразасы дүйнөдөгү бардык адамдарда бирдей болсо (үн толкундары, бир эле канал менен адамдын мээсине жеткен көрүү, угуу образдары), ал эми ушул процесстеги кабыл алынган элестерди, образдарды, сезимдерди түшүнүү, түшүндүрүү жагдайлары сөзсүз түрдө белгилүү бир маданиятта аныкталат. Бул белгилүү бир маданиятта жашап жаткан элдердин бардыгы дүйнөнү бирдей кабылдайт деген сөз эмес. Бир эле маданияттын ичинде кабылдоонун ар кандай өзгөчөлүктөрү болот. Ошондой болсо да, адам белгилүү бир маданияттын, жүрүм-турумдун чегинде калыптанат жана ошол маданияттын чегинде дүйнөнү кабылдайт, тааныйт. Ар бир маданият, ар бир эл курчап турган дүйнө жөнүндө өзүнүн түшүнүгүн, элестөөсүн берет. Ар бир адам туулгандан чоңойгонго чейин эле өзүнүн элинин, жеринин, маданиятынын чегинде дүйнөнү кабылдайт. Мисалы, биз, кыргыз эли жаралгандан тартып эле жашоонун, коомдун нормалары тууралуу элестөөлөрүбүз маданиятыбызга жараша, көчмөн турмуш, мал чарбачылык, дыйканчылык ж.б., каада-салт, үрп-адат ж.б. жөнүндө даяр жомокторду, элдик оозеки чыгармаларды угуу, оозеки кеп аркылуу калыптана баштаган. Бул болсо, ар бир адамдын өзүнөн, маданиятынан бөлүнгүс баалуулугу болуп эсептелет. Мындай шартта тил бардык **ой-жүгүртүү процесстерине аралашпаса, менталдык көз караштарды чагылдырууга жөндөмсүз болсо, анда адам тикеден-тике таанымга, жалпы билимдерге ээ боло албайт** эле. Тилкабыл алынган маалыматтарды иштеп чыгуу милдетин гана аткарбастан, акыл-эстеги көптөгөн **билимдерди дүйнөнүн тилдик картинасынын белгилүү бир этномаданий жамаатына мүнөздүү кылып иретке, системага салуу мүмкүнчүлүгүн түзөт**. Мындай көз карашты колдоо менен когнитивист-тилчилер жалпы билимдерди жана таанымдарды изилдөөдө когнитология үчүн концепттин, концептуалдык структуранын жана менталдык дүйнөнүн бири-бири

менен байланышкан түшүнүктөрүн борбордук маселе катары эсептешет (5).

Когниция – адамдык рухту түзгөн билим, акыл-эс, ойлом, ой-жүгүртүү, чыгармачылык, логикалык бүтүм, маселелерди чечүү, ойдон чыгаруу, кыялдарды камтыган тааным гана болуп эсептелбестен, ошондой эле кабылдоо, эс тутум, эс тутумда ойлонуштурулган образдар, билүүж.б. процесстерди да кучагына алат. Ал-когнитивдик лингвистиканын негизги түшүнүгү. Ой жүгүртүүнү жана билимдерди тилдик каражаттар менен ишке ашырат. Ошондуктан ал тикеден-тике тил менен байланышат. Тил керек болсо аң-сезимге жана ой жүгүртүү процесстерине кирүүнү, андап билүүнү камсыз кылат. Мында биз анын себеби катары ойжүгүртүү ишмердиктеринин көптөгөн натыйжалары тилдик каражаттар аркылуу көрсөтүлүшүн белгилейли деп жаткан жокпуз. Аң-сезимдин өзүн таанып билиш үчүн башка шарттуу белгилерге караганда тил курал катары негизги ролду ойнорун белгилейбиз. Себеби «бизаң-сезимдин структуралары жөнүндө тилдин катышы менен, тилдин аркасы менен гана билебиз. Ал бул структуралар жөнүндө бардык кадыресе тилдерде маалымдап жана аларды баяндап берүүгө мүмкүнчүлүк түзөт» (3, 21). Демек, тил коом жана маданияттан да бийиктуруп, адамдын өзүн, адамдын жүрүм-турумун түшүнүүгө негиз болуп берет (5, 8-9).

Когнитивдик лингвистика структуралык тил илимин басып өтүү менен түзүлгөн. Бирок ал структуралык мамилега карама-каршы эмес, аны талап кылат жана пайдаланат. Азыркы учурдагы көптөгөн тилчи окумуштуулардын аң-сезиминдеги бурулушка белгилердин ишмердиктүү табиятына жана алардын коомдун жана адамдардын тиричилик процессинде камтылышына кош көңүлдүк кылган тилдик системага имманенттүү мамиленин адекватсыздыгын көрсөткөн жаңы илимий тармактардын жаралуусу кирди. Алардын катарына тил илими менен танапташ болгон психолингвистика, этнолингвистика, социолингвистика, когнитивдик лингвистика жана лингвокультурология илимдери кирет. Бул илимий багыттардын жаралышы тилдин өзүнө өзгөчө таасирин тийгизди. Анда багыт алуулардын баалуулугунун алмашышы жүрдү жана ой-жүгүртүү процесстерин, адамдын социалдык маанилүү аракеттерин изилдеп үйрөнүүгө умтулуу белгиленди. Лингвистикалык изилдөөлөрдүн борборунда маалыматалуу, иштеп чыгуу, сактоо процесстери орун алды. Андан сырткары жаңы маалыматты алуу менен адаманы аң-сезиминдеги маалыматтар менен өз ара байланыштырып жаңы маанилерди жаратары изилдене баштады. Булардын катарына кирген когнитивдик лингвистикада ишмердикти жүргүзүүнүн куралы катары эс тутумдун бирдик-

тери: фреймдер, концепттер, гештальттар ж.б. изилдене баштады. Ошентип, когнитивдик лингвистика дүйнөнүн картинасын моделдештирүүгө, тилдик аң-сезимдин түзүлүшүн моделдештирүүгө багытталган илим катары белгиленип калды.

Тилге болгон когнитивдик мамиле лингвистикалык фактылардын түшүнүктөр, мазмундук түшүнүктөр системасынын уюшулушу менен байланышын анализдөөгө басым жасайт. Когнитивдик лингвистика салттуу изилдөөлөрдөн айырмаланып адамдын аң-сезиминдеги когнитивдик структуралардын мазмуну менен тилдик форманын ортосундагы азыр-көптүр так дал келүүлөрдү, ошондой эле тилдик бирдиктердин катышын кабыл алган процесстерди аныктап, табууга аракет кылат (2, 13). Мында тилдик структуралар адамдын курчап турган дүйнө менен болгон карым-катыш тажрыйбаларынан топтолгон жалпы билимдеринин жана алардын психологиялык, коммуникативдик жана маданий факторлорго бекем көз карандылыгынын таасири астында каралат.

Когнитивдик лингвистиканы жактоочулардын көзкарашы менен караганда тилдик анализ тилдик жүрүм-турумду гана эсепке албастан жүрүм-турумга дал келген көрсөтмөлөрдү берген психикалык процесстерди да эсепке алат. Ушундан улам когнитивдик ички структураны түшүндүрүү, баяндоо жана аныктоо сүйлөөчү жана угуучу (адресант жана адресат) үчүн база болуу менен чоң мааниге ээ (1, 22).

Адамдын курчап турган дүйнө жөнүндөгү өздөштүргөн, иштеп чыккан, уюштурган, сактаган жана пайдаланган билимдери менен байланышкан тилдин функционалдык жана структуралык аспектиси көңүл борборунда болуп изилдөөгө алына баштады. Ушундан улам мээ жана ойлом жөнүндө маалыматтарды активдүү катыштырууда когнитивдик лингвистиканын илимдер аралык тармак экендиги шексиз. Когнитивдик лингвистиканын көз карашынан алганда, тигил же бул тилдик фактыларды түшүндүрүү жана баяндоо **башка илимдердин эмпирикалык маалыматтары менен ылайыкташышы** керек(7, 40).

Ошентип, тил дүйнөнүн тилдик картинасын түзүү үчүн эс тутумда көптөгөн билимдерди системалаштыруу жана иретке келтирүү мүмкүнчүлүгүн жаратат. Көптөгөн тилчи окумуштуулардын, психологдордун, философтордун эмгектеринде көтөрүлгөн өз алдынча ойлор, идеялар, багыттар жана маселелерге байланыштуу жалпы билимдер жана шарттар тилди изилдөөнү азыркы түшүнүктө, башкача айтканда, дүйнө таанымдык өңүттөн изилдөө жөнүндө тилчи-окумуштуулардын илимий көз-караштарын ойготту.

Натыйжада, тил психологиялык, коммуника- тивдик жана маданий факторлордун карым-катыш- тарын чагылдырары жөнүндө, башкача айтканда, тил жана анын структурасы биздин аң-сезимибиз кандай иштегендигин көрсөтөрү жөнүндө, биздин коомдогу ордубуз, жүрүм-турумубуз жөнүндө изилдөөлөргө, илимий көз караштарга басым жасалууда.

Адабияттар:

1. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разно- видность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994. – N4.–С.17-33.
2. Дербишева З.К. Кыргызский этнос в зеркале языка. – Бишкек, 2012. – 404 с.
3. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. М., 1997 – 326с.
4. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира/ Рос. Академия наук. Ин-т языкознания. – М.: Языки славянской культуры, 2004.–560 с.– (Язык. Семиотика. Культура).
5. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие / В.А. Маслова. – 2-е изд. – Мн.: Тетра Системс, 2005. – 256 с.
6. Jackendoff R. The Architecture of the Language Faculty. Cambridge (Mass.), The MIT Press, 1997.
7. Lakoff G. The Invariance Hypothesis: Is abstract reason based on image-schemes? // Cognitive Linguistics, 1990. – Vol. 1, N 1. – P. 39-74.

Рецензент: д.филол.н., профессор Маразыков Т.С.